অধ্যায় ১ ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিচয়

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
১.৪ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ
১.৫ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ তাৎপর্য
১.৬ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিকাশ
১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১.৮ অধিক জানিবলৈ
১.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ সংজ্ঞা জানিব পাৰিব
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সমাজতত্ত্বৰ মাজৰ সম্পর্ক বুজি পাব।

১.২ পৰিচয়

সংঘাত (conflict) আৰু সহযোগিতা (cooperation) হ'ল মানৱীয় আচৰণৰ দুটা গুৰুত্বপূর্ণ দিশ। মানৱ জাতিৰ ইতিহাসক সকলো সময়তে এই দুটা দিশে সমৃদ্ধ কৰি আহিছে। সংঘাতৰ পৰা ৰাজনৈতিক পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হয়। কোনো এক মানৱ দলে মিলি সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াটোকে ৰাজনীতি বোলে। নাগৰিক চৰকাৰ এখনৰ আচৰণৰ ক্ষেত্ৰত এই দিশটো প্ৰযোজ্য। কিন্তু আমি যৌথ ব্যৱসায় সংঘ (corporate), শৈক্ষিক (academic) তথা ধর্মীয় (religious) অনুষ্ঠানবোৰৰ নিজৰ মাজত সংঘটিত হোৱা আন্তঃক্ৰিয়াবোৰতো এই দিশটো ধৰা পৰে। সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ মাজৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ অধ্যয়নেই হ'ল ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব বিষয়বস্তু। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বক বিশেষকৈ ৰাজনীতি বিজ্ঞান আৰু সমাজতত্ত্বৰ দুটা খণ্ডিত অংশ বুলি কোৱা হয়। এই অধ্যায়টিত আমি ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ প্ৰাথমিক ধাৰণা, ইয়াৰ উৎপত্তি তথা অধ্যয়ন পৰিসৰ সম্পর্কে আলোচনা কৰিম।

১.৩ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণক এক নতুন মাত্রা প্রদান কৰিছে। ই হ'ল সমাজ আৰু ৰাজনীতি; এটা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা আৰু ইয়াৰ সামাজিক, অর্থনৈতিক তথা সাংস্কৃতিক পৰিৱেশৰ মাজৰ আন্তঃক্রিয়া আৰু সম্পর্কৰ অধ্যয়ন। ই সামাজিক ক্ষমতা পৰীক্ষা কৰাৰ লগতে বিভিন্ন সমাজৰ ৰাজনৈতিক মনোভাৱ, প্রমূল্য আৰু মানুহৰ আচৰণ অধ্যয়নত মনোনিৱেশ কৰে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই সংঘাত ব্যৱস্থাপনা, স্বার্থ আৰু সমস্যাৰ প্রচাৰ, ৰাজনৈতিক সংহতি তথা ৰাজনৈতিক সংগঠনৰ সৈতে জড়িত সমস্যাবোৰৰ অধ্যয়নত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। এই মনোযোগৰ কেন্দ্রবিন্দু হ'ল সমাজ-সাংস্কৃতিক, অর্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক উপাদানবোৰৰ মাজত থকা আন্তঃনির্ভৰশীলতা তথা এইবোৰৰ মাজত সংঘটিত হোৱা আন্তঃক্রিয়া।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ সংজ্ঞা

এচ. এম. লিপ্চেটে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াই কৈছে যে "ই হ'ল সমাজ আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ মাজৰ, সামাজিক গাঁথনি আৰু ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানবোৰৰ মাজৰ আন্তঃসম্পর্কৰ অধ্যয়ন।" আৰ. বেণ্ডিক্সৰ ভাষাত, "ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ সমাজতেই সূত্রপাত হয় আৰু সমাজে কেনেদৰে ৰাষ্ট্রক প্রভাৱিত কৰে সেয়া পৰীক্ষা কৰি চায়।" মাইকেল ৰাশ্ব আৰু ফিলিপ এল্থ'ফৰ সংজ্ঞা অনুসৰি ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল 'এনে এক বিষয় ক্ষেত্র য'ত সামাজিক গাঁথনি আৰু ৰাজনৈতিক গাঁথনিৰ মাজৰ, সামাজিক আচৰণ আৰু ৰাজনৈতিক আচৰণৰ মাজৰ সম্পর্ক পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয়।"

জিঅ'ভান্নী চার্টে'ৰিৰ মতে, ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল মূল বিষয়টো (সমাজতত্ত্ব)ৰ মাজতেই জন্মা এক সংকৰ আন্তঃবিষয় (intrdisciplinary hybrid)।"

ৰ'বার্ট ই. ডাউচি আৰু জ'ন এ.হিউগৰ সংজ্ঞা অনুসৰি "ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল এটা সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰ ৰূপৰেখাৰ মাজত নিহিত থকা ৰাজনৈতিক আচাৰ-আচৰণৰ অধ্যয়ন।"

এ.কে. মুখোপাধ্যায়ৰ মতে, "ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল সমাজতত্ত্ব আৰু ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ মাজত ঘটা এক সংকৰ নিষেচন (cross fertilization)ৰ ফল। ই ৰাজনীতিত সমাজৰ প্রভাৱ আৰু সমাজত ৰাজনীতিৰ প্রভাৱ অধ্যয়ন কৰে। অধ্যয়নৰ সময়ত ৰাজনীতিৰ উপাদানবোৰক এক সামাজিক ৰূপ হিচাপে ধৰি লোৱা হয়।" ই ৰাজনীতিত সমাজৰ প্রভাৱ আৰু সমাজত ৰাজনীতিৰ প্রভাৱ অধ্যয়ন কৰে। অধ্যয়নৰ সময়ত ৰাজনীতিৰ উপাদানবোৰক এক সামাজিক ৰূপ হিচাপে ধৰি লোৱা হয়।"

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ উল্লেখনীয় বৈশিষ্ট্যবোৰ তলত দিয়া ধৰণৰঃ

- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব ৰাজনীতি বিজ্ঞান নহয়। ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ দৰে ই কেৱল ৰাষ্ট্র সম্পর্কে নাইবা ৰাষ্ট্র পৰিচালনাৰ কলা সম্পর্কে অধ্যয়ন কৰা বিষয় নহয়।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক দুয়ো ধৰণৰ বিষয়ৰ অধ্যয়নক

সামৰিক লয়।

- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ কেন্দ্ৰীয় বিশ্বাসটো হ'ল সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজত ৰূপৰ এক সাদৃশ্য আছে। ই ৰাষ্ট্ৰ আৰু সমাজৰ মাজত থকা পৰম্পৰাগত দ্বিভাজন নাইকিয়া কৰাৰ চেষ্টা চলায়।

১.৪ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ

প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত ৰাজনৈতিক আচৰণ আৰু অনুষ্ঠান- প্ৰতিষ্ঠানৰ সামাজিক ভিত্তিৰ অধ্যয়ন কৰা বিষয় হিচাপে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ বিকাশ ঘটিছিল। ৰাজনৈতিক চলক (যেনে- ৰাজনৈতিক কাৰক নাইবা বিভেদ্যতাৰো) বোৰ সমাজতাত্ত্বিক চলকবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল আছিল। সমাজ তাত্ত্বিক চলকবোৰ, যেনে- সমাজ, শ্ৰেণী আৰু সামাজিক প্ৰস্থিতি আদিক স্বতন্ত্ৰ কাৰক বুলি গণ্য কৰা হয়। কিন্তু আইন, ৰাষ্ট্ৰ, সংবিধান আৰু ৰাজনৈতিক দল আদিৰ দৰে ৰাজনৈতিক চলকবোৰ সমাজতাত্ত্বিক কাৰকবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল বুলি ধৰা হৈছিল। কিন্তু শেহতীয়াভাৱে সমাজতাত্ত্বিক ব্যাখ্যাৰে ৰাজনীতি বিশ্লেষণ কৰাৰ মনোযোগ আঁতৰাই পাৰস্পৰিক ভাৱে আন্তঃক্ৰিয়াশীল ৰাজনৈতিক যুক্তিবাদ আৰু সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰ ওপৰত মনোনিৱেশ কৰি ৰাজনীতিৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱাৰ প্ৰচেষ্টা আৰম্ভ হৈছে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱ বিষয়বোৰৰ ৰাজনৈতিক দৰ্শনৰ ব্যাখ্যাৰ বিষয়বোৰৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। ৰাজনৈতিক দৰ্শনত সন্নিৱিষ্ট ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰাবোৰৰ একোটা সমৃদ্ধি আৰু দীঘলীয়া পৰম্পৰা আছে। এই পৰম্পৰাৰ আৰম্ভণি বিন্দু হ'ল প্ৰাচীন ভাৰতীয় তথা গ্ৰীক দাৰ্শনিকসকলৰ চিন্তা-চৰ্চা। তাৰপাচত এই দৰ্শনক এক অন্য মাত্ৰা প্ৰদান কৰোঁতা চিন্তাবিদ দাৰ্শনিকগৰাকী হ'ল কাৰ্ল মাৰ্ক্স। তেওঁ ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ সামাজিক তথা অৰ্থনৈতিক অনুষ্ঠান- প্ৰতিষ্ঠানৰ সৈতে থকা সম্পৰ্ক বিষয়ক কথাবোৰৰ আলোচনাত মনোনিৱেশ কৰিছিল। মাৰ্ক্সক ৰাজনৈতিৰ সমাজতত্ত্ৱৰ জনক সকলৰ এগৰাকী বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ লক্ষ্য হ'ল সংঘাতৰ উৎস তথা সামাজিক ভিত্তি আৰু সংঘাত ব্যৱস্থাপনাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো বুজাৰ প্ৰয়াস কৰা। সংঘাতৰ উৎস হ'ল মানুহৰ স্বভাৱ আৰু সামাজিক পৰিস্থিতি। যেতিয়ালৈকে বিভিন্ন নাটনিৰে ভৰা এই পৃথিৱীত মানুহৰ স্বাৰ্থৰ বৈচিত্ৰ্যতা আৰু কাহানিও ওৰ নপৰা চাহিদা বৰ্তি থাকিব তেতিয়ালৈকে স্বাৰ্থকেন্দ্ৰিক সংঘাতৰ পৰা হাত সাৰিব পৰা নাযাব। ৰাজনীতি হ'ল এটা অবিৰত আৰু গতিশীল প্ৰক্ৰিয়া। প্ৰক্ৰিয়াটোত অনবৰতে উত্থান-পতন ঘটি থাকে। সেই দিশেৰে চাবলৈ গ'লে সংঘাতৰ সমস্যাটোৰো কোনো চূড়ান্ত সমাধান নাই। ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়া হ'ল সামাজিক সংঘাতৰ সংসাধন তথা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ এক পন্থা। ইয়াৰ লক্ষ্য হ'ল সামাজিক শৃংখলা বৰ্তাই ৰখা। কিন্তু সংঘাতৰ সম্পূৰ্ণ নিৰ্মূলকৰণ যদি কেতিয়াবা সম্ভৱ হয়, তেন্তে একে সময়তে ই এনে এক সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ বলবৎ কৰাৰ কথা বুজাব যিটোৱে মানৱীয় স্বতন্ত্ৰতা সম্পূৰ্ণৰূপে নাইকিয়া কৰিব। এখন কঠোৰ শৃংখলাৱদ্ধতাৰে পৰিচালিত সমাজক

এখন এদলীয় সমাজ বুলি ক'ব নোৱাৰি। এনে সমাজত বৈচিত্র্যতা নাথাকে কিন্তু একতা থাকে, শৃংখলাৱদ্ধতা আৰোপ কৰা হয় কিন্তু মতবিৰোধ নাইকিয়া কৰা হয়, বশ্যতা স্বীকাৰ কৰিবলৈ নির্দেশ দিয়া হয় কিন্তু স্বতঃস্ফূর্ততা দমন কৰা হয়। কিন্তু জনপ্রিয় অংশগ্রহণ আৰু 'খেলৰ নিয়ম' (কোনো কার্য সম্পাদনৰ সাধাৰণ পন্থা) মানি চলাৰ প্রথাৰ সৈতে আপোচ নকৰাকৈও পাৰস্পৰিক আগ্রহৰ উমান লৈ আৰু সহমতৰ ক্রমবিৱর্তনৰ জৰিয়তেও সামাজিক শৃংখলা স্থাপনৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'ব পৰা যায়।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ

মূলতঃ ৰাজনীতি আৰু সমাজৰ মাজত চলা আন্তঃক্রিয়াৰ বিশ্লেষণ কৰা বিষয়টোৱেই হ'ল ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰে ৰাজনৈতিক অংশগ্রহণ, সামাজিক শ্রেণী আৰু ৰাজনৈতিক মনোভাৱ সন্দর্ভত ওপজা সামাজিক মনোভাৱবোৰৰ প্রভাৱক সামৰি লয়। ভোট দান প্রক্রিয়া আৰু ইয়াৰ ৰাজনৈতিক তথা সামাজিক প্রয়োগৰ প্রভাৱ অধ্যয়নো ইয়াৰ পৰিসৰৰ ভিতৰুৱা বিষয়। অর্থাৎ, ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ বিশাল। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিশ্লেষণে সামৰি লোৱ আন এটা গুৰুত্বপূর্ণ বিষয় হ'ল সিদ্ধান্ত গ্রহণ প্রক্রিয়া। ইয়াত সামাজিক শক্তিবোৰৰ লগতে এনে শক্তিয়ে নিয়ন্ত্রণ কৰা অর্থনৈতিক কাৰকবোৰৰ বিষয়েও অধ্যয়ন কৰা হয়। এনে কাৰক দুটামান হ'ল- মুদ্রা, বজাৰ আৰু অন্যান্য সম্পদ নাটনি আদি। সিদ্ধান্ত গ্রহণ প্রক্রিয়াটোত আধিপত্য বিস্তাৰ কৰি থকা ব্যক্তি নাইবা ব্যক্তি সমূহটোৰ কর্তৃত্ব খটুৱাই থকা জনসমষ্টিটোৰ ওপৰত থকা নিয়ন্ত্রণৰ প্রকৃতি বিশ্লেষণ কৰাটোও ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ কাম। এনে অধ্যয়নত ৰাজনৈতিক বিশ্লেষণক ভিন্ন মাত্রা প্রদান কৰা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ধাৰণাটোও চালি-জাৰি চোৱা হয়। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই বিধান পৰিষদ, আইন-আদালত আৰু প্রশাসনিক অভিকৰণ আদিৰ দৰে চৰকাৰৰ প্রধান সংৰচনাবোৰৰ অধ্যয়ন কৰাৰ লগতে জাতিভিত্তিক সামাজিক শ্রেণী বিভাজন, স্বজন গোটসমূহ, দল তথা উমৈহতীয়া স্বার্থজড়িত গোটৰ দৰে আনুষ্ঠানিক সংগঠনৰ দৰে আটাইবোৰ সমাজিক গাঁথনিৰ ৰাজনৈতিক দিশবোৰো বিশ্লেষণ কৰে।

বিভিন্ন পণ্ডিতে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ বিভিন্ন ধৰণে আলোচনা কৰিছে। গ্রীৰ আৰু অর্লিয়ানচ্ৰ মতে, "ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব ৰাষ্ট্রৰ গাঁথনি, বৈধতাৰ প্রকৃতি আৰু চর্ত, শক্তিৰ একচেটিয়া আধিপত্যৰ প্রকৃতি আৰু ৰাষ্ট্রৰ দ্বাৰা এনে অধিপত্যৰ প্রয়োগ, সমাজৰ উপ-গোটবোৰৰ প্রকৃতি তথা এনে গোটৰ ৰাষ্ট্রৰ সৈতে সম্পর্ক আদি বিষয়ৰ অধ্যয়নৰ সৈতে জড়িত।" আন এগৰাকী চিন্তাবিদ এড্রিউ এফ্রাটে বিশ্বাস কৰিছিল যে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব সকলো সামাজিক প্রণালীতে ক্রিয়াশীল কাৰণ, ক্ষমতাৰ আর্হি তথা ক্ষমতা বিতৰণ প্রক্রিয়াৰ ফলত দেখা দিয়া পৰিণাম আৰু কর্তৃত্ব সম্পর্কীয় অধ্যয়নৰ সৈতে জড়িত। সামাজিক ব্যৱস্থা এটা বিস্তৃত ৰাজনৈতিক অধ্যয়নৰ বিষয় হ'ব পাৰে। কিয়নো এনে ব্যৱস্থা এটাত পৰিয়াল, শিক্ষানুষ্ঠান, সমনীয়াৰ দল আৰু ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান আদি অন্তর্ভুক্ত।

ৰিছার্ড জি. ব্রাউনগার্টে ব্যক্ত কৰা মত অনুসৰি ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই (ক) ৰাজনীতিৰ

সামাজিক উৎস, (খ) ৰাজনীতিৰ সংৰচনা অথবা ৰাজনৈতিক প্ৰক্ৰিয়া আৰু (গ) চৌপাশৰ পৰিৱেশ তথা সংস্কৃতিত ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ অধ্যয়ন কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা আমি বুজিলো যে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ববিদৰ প্ৰধান কাম হ'ল সামাজিক শৃংখলাৱদ্ধতা আৰু ৰাজনৈতিক আনুগত্যৰ সমস্যাবোৰ অনুসন্ধান কৰা। বিশেষ অধ্যয়ন শাখাৰূপে ই তলৰ কথাবোৰ সামৰি লয়-

- সামাজিক সংৰচনা ঃ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা এটা নিৰূপণ কৰাত জাতি, শ্ৰেণী, সম্প্ৰদায় আৰু আঞ্চলিক ভাষাৰ ভূমিকা; গাওঁ আৰু নগৰ অঞ্চলৰ বিভাজন।
- ৰাজনৈতিক সংৰচনা ঃ চৰকাৰৰ প্ৰধান অংশ তিনিটা, ৰাজনৈতিক দল, প্ৰভাৱ গোট, উমৈহতীয়া স্বাৰ্থজড়িত গোট ইত্যাদি।
- ৰাজনৈতিক জীৱন ঃ ক্ষমতা, কৰ্তৃত্ব, বৈধতা, ৰাজনৈতিক বিকাশ, ৰাজনৈতিক আধুনিকীকৰণ, ৰাজনৈতিক সামাজিকীকৰণ, ৰাজনৈতিক সংস্কৃতি, ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ আৰু ৰাজনৈতিক সংযোগ। এই সকলোবোৰ উপাদানৰ অধ্যয়নে ৰাজনৈতিক জীৱন সম্পৰ্কে বুজাত গুৰুত্বপূৰ্ণ সহায় আগবঢ়ায়।
- ৰাজনৈতিক নেতৃত্ব ঃ এটা সুনিৰ্দিষ্ট সামাজিক ভেটিৰ ভিতৰত নেতৃত্বৰ ফলপ্ৰসূ কাৰ্যসম্পাদন সুনিশ্চিত কৰিবলৈ এটা অভিজাত শ্ৰেণী নাইবা ৰাজনৈতিক নেতৃবৃন্দ অথবা আমোলাতন্ত্ৰ গঢ়ি তুলিবলৈ গ্ৰহণ কৰা মকৰল/ সদস্যভৰ্তি নীতি।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই কৰা আন এক তাৎপৰ্যপূৰ্ণ কাম হ'ল অৰ্থনৈতিক উন্নয়নত সমাজ-ৰাজনৈতিক কাৰকবোৰৰ বিশ্লেষণ। এনে কাৰকবোৰৰ কেইটামান হ'ল- প্ৰশাসনিক উন্নয়নৰ ক্ষেত্ৰত দেখা দিয়া সমস্যা, এখন দেশৰ থলুৱা সংস্কৃতি আৰু সমাজৰ ওপৰত আমোলাতন্ত্ৰৰ প্ৰভাৱ, আমোলা আৰু ৰাজনৈতিক নেতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আৰু উন্নয়নমূলক কাম-কাজত নাগৰিকৰ ভূমিকা। এই বিষয়বোৰৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব ইমানেই বেছি যে চৰকাৰ আৰু শৈক্ষিক দিশত জড়িত ব্যক্তি উভয়েই বিষয়বোৰৰ প্ৰতি মনোযোগ দিবলৈ বাধ্য হৈছে। এই কথাটোৰ বাবেই সমাজতত্ত্ব আৰু উন্নয়নৰ ৰাজনীতিৰ অধ্যয়নৰ মাত্ৰা বৃদ্ধি পাইছে। এই বিষয়বোৰ স্পষ্টৰূপত প্ৰতিফলিত কৰা ক্ষেত্ৰখন হ'ল নগৰীয়া ৰাজনীতি। এই ক্ষেত্ৰখনত মানুহ সামাজিক পৰিৱৰ্তন আৰু সংগঠিত কৰণৰ সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়, ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান গঢ়াত আৰু নাগৰিকৰ জনপ্ৰিয় অংশগ্ৰহণ সুনিশ্চিত কৰাত বাধা পায়, সংগঠন আৰু চৰকাৰী কাম-কাজৰ ব্যৱস্থাপনাত ক্ৰমে বৃদ্ধি পোৱা অসুবিধাৰ অভিজ্ঞতা লাভ কৰে ইত্যাদি। গাওঁ আৰু নগৰ চহৰবোৰক ৰাষ্ট্ৰৰ ক্ষুদ্ৰ সংস্কৰণৰূপে গণ্য কৰা হয়। দুয়োটাই সামাজিক পৰিৱৰ্তন, ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ আৰু প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাপনা কেন্দ্ৰিক বিভিন্ন সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়। মানুহে লাহে লহে এই বিষয়ত সচেতন হৈছে যে উন্নয়নৰ সমস্যাবোৰক সংকীৰ্ণ অৰ্থত কাৰিকৰী অথবা আমোলাতন্ত্ৰই সৃষ্টি কৰা সমস্যা বুলি ক'ব নোৱাৰি। এই সমস্যাবোৰ বহল অৰ্থত একো

একোটা সমাজ-ৰাজনৈতিক সমস্যা। উন্নয়নমূলক পৰিকল্পনাবোৰৰ ফলপ্ৰসূ কাৰ্যৰূপায়ণ সুনিশ্চিত কৰিবলৈ ৰাজনৈতিক শক্তিবোৰক সু-সংগঠিত কৰিবই লাগিব।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ গাওঁ আৰু নগৰ-চহৰবোৰক ৰাষ্ট্ৰৰ..... ৰূপে গণ্য কৰা হয়।

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ বিষয়বোৰৰ.....ৰ ব্যাখ্যাৰ সময়ত উত্থাপিত বিষয়বোৰৰ সৈতে ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে।

১.৫ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ তাৎপৰ্য

ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাজনীতি হ'ল একেটা মুদ্ৰাৰে দুটা পিঠি। সেয়েহে ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ ধাৰণাটো ৰাষ্ট্ৰ আৰু ৰাজনীতিৰ পৰা পৃথক কৰিলে ইয়াক সম্পূৰ্ণৰূপ বুজাত অসুবিধা হ'ব। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ অধ্যয়নে আমাক সমাজ-ৰাজনৈতিক গাঁথনি আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে স্পষ্ট'কৈ বুজাত সহায় কৰে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল সমাজতত্ত্ৱৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপ-শাখা। ই ৰাজনীতিৰ যান্ত্ৰিক শক্তিবোৰৰ সলনি সামাজিক শক্তিবোৰৰ অধ্যয়নত গুৰুত্ব দিয়ে। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ অধীনত ৰাজনীতিক চাৰিটা স্তৰত অধ্যয়ন কৰা হয়। স্তৰ চাৰিটা হ'ল- ৰাজনৈতিক সংঘাত আৰু ৰাষ্ট্ৰবোৰৰ মাজৰ সংঘৰ্ষ (আন্তৰ্জাতিক সম্পৰ্কৰ সমাজতত্ত্ব); বিভিন্ন সমাজৰ পৰিসীমাৰ ভিতৰত ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰকৃতি আৰু ভূমিকা; ৰাজনৈতিক আন্দোলন আৰু দলবোৰৰ প্ৰকৃতি তথা সংগঠন; ৰাজনীতিত ব্যক্তিৰ অংশগ্ৰহণ।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ অধ্যয়নে চুই যোৱা বিষয়বোৰ হ'ল-

- ৰাষ্ট্ৰৰ সাধাৰণ প্ৰকৃতি আৰু কাৰ্যাৱলী; ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থা।
- ৰাজনৈতিক দল, প্ৰভাৱ গোট, সকলোবোৰ ৰাজনৈতিক সংগঠন আৰু ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ প্ৰকৃতি।
- নাগৰিকৰ অংশগ্ৰহণ থকা আৰু নথকা ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ আৰ্হি আৰু ৰাজনৈতিক আচৰণ ৰাজনীতিত নাগৰিকৰ জনপ্ৰিয় অংশগ্ৰহণ আৰু ভোট দানৰ আচৰণৰ পৰীক্ষামূলক গৱেষণা।
- সমাজত প্ৰচলিত ক্ষমতা আৰু আধিপত্যবাদ, ৰাজনৈতিক অভিজাত শ্ৰেণী আৰু সৰ্বসাধাৰণ, কোনো এক শাসনাধিষ্ঠিত শ্ৰেণীয়ে আধুনিক সমাজবোৰত কিমানখিনি আধিপত্য খুটৱাব পাৰে তাৰ অধ্যয়ন।
- সমীক্ষা পদ্ধতিৰে চলোৱা তুলনামূলক বিশ্লেষণৰ ফলত *লব্ধ* তাৎপৰ্যপূৰ্ণ আন্তৰ্জাতিক, আন্তৰ্সাংস্কৃতিক আৰু আন্তৰ্সামাজিক গৱেষণা ফলাফল।

ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই মানুহক একোটা সমাজ-ৰাজনৈতিক সত্ত্বা বুলি ধৰি লয় আৰু মানুহৰ সামাজিক আচৰণ অধ্যয়ন কৰে। মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণ হ'ল নিজৰ পৰিৱেশত, বিশেষকৈ নিজ সমাজখনত মানুহে প্ৰদৰ্শন কৰা আচৰণবোৰৰ এটা অংশ। ৰাজনৈতিক আচৰণক সদায় সামাজিক আচৰণ, অৰ্থনৈতিক স্বচ্ছলতা আৰু নৈতিকতাই প্ৰভাৱিত কৰে। অৰ্থাৎ, ৰাজনৈতিক আচৰণত সামাজিক সম্পৰ্কৰ প্ৰণালী এটাই আৰু সমাজ এখনৰ বাসিন্দাসকলৰ মাজত চলা আন্তঃক্ৰিয়াই নিৰ্ণায়ক প্ৰভাৱ পেলায়। মানুহ পৰিয়ালত জন্মে আৰু পৰিয়ালৰ পৰাই প্ৰাথমিক প্ৰমূল্য, আচৰণৰ আৰ্হি আৰু সম্পৰ্কবোৰ লাভ কৰে। মানুহৰ ৰাজনৈতিক আচৰণৰ প্ৰণালীৱদ্ধ অধ্যয়নৰ বাবে মানুহৰ সামাজিক পটভূমিটো অধ্যয়ন কৰিব লাগিব, ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই এই প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ কৰে।

১.৬ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিকাশ

সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ মাজৰ প্ৰভেদ প্ৰতিষ্ঠিত হোৱাৰ সময়ৰে পৰা ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ বিকাশ আৰম্ভ হৈছিল। কেইগৰাকীমান লব্ধপ্ৰতিষ্ঠ পণ্ডিতৰ অৱদানেৰে অধ্যয়নৰ এই শাখাটোৰ উত্থান ঘটিছিল। বৈজ্ঞানিক প্ৰযুক্তি আৰু ঔদ্যোগিকীকৰণৰ মাত্ৰা বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাজনৈতিক যথাৰ্থতাক এটা বিজ্ঞানসন্মত দৃষ্টিকোণেৰ আৰু পৰীক্ষামূলক পদ্ধতিৰে বিশ্লেষণ কৰিবলৈ ল'লে। এই প্ৰক্ৰিয়াটোৱে তেওঁলোকক সমাজতত্ত্বৰ প্ৰতি আকৰ্ষিত কৰিলে। এই সময়ছোৱালৈ সমাজতত্ত্ব এক ইতিবাচক আৰু বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়নৰ বিষয়ৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত হৈছিল। সমাজতত্ত্বৰ নীতিবোৰৰ সংযোজন ঘটাই ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিষয়টো আৰু অধিক বিজ্ঞানসন্মত কৰি তোলাৰ প্ৰয়াস আৰম্ভ কৰিলে। ইয়াৰ লগতে মানুহ এই বিষয়টো সচেতন হ'ল যে উন্নয়নমূলক সমস্যাবোৰৰ কাৰণ সংকীৰ্ণ অৰ্থত কাৰিকৰী অথবা আমোলাতান্ত্ৰিক বুলি ধৰা হয় যদিও বহল অৰ্থত ইয়াৰ কাৰণবোৰ সমাজ-ৰাজনৈতিক প্ৰকৃতিৰ। কাৰ্ল মাৰ্ক্সে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে ৰাজনৈতিক ক্ষমতাৰ প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ সামাজিক নাইবা অৰ্থনৈতিক সংগঠনবোৰৰ সৈতে থকা সম্পৰ্ক অধ্যয়নত মনোনিৱেশ কৰিছিল। মাৰ্ক্সে হেগেলৰ ৰাষ্ট্ৰ বিষয়ক দৰ্শন সমালোচনা কৰি ইতিহাসৰ বৈষয়িক ব্যাখ্যা আৰু সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক ব্যাখ্যাৰ মৌলিক চলকৰূপে শ্ৰেণীৰ ধাৰণাটোৱে 'ৰাজনীতিৰ সমাজবিজ্ঞান'ৰ ধাৰাটোৰ অধ্যয়নৰ সূচনাত সহায় কৰিছিল। এই কথাবোৰেলৈ মন কৰি ৰাম্মিমেনে নিৰ্ভুলভাৱে চিনাক্ত কৰিছিল যে ১৮৪০ ৰ দশকটো আছিল ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ পৰীক্ষালব্ধ সংজ্ঞ নিৰ্ধাৰণৰ প্ৰথম কাল।

কাৰ্ল মাৰ্ক্সৰ: পাচত ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বলৈ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ অৱদান আগবঢ়োৱা আনগৰাকী সমাজতাত্ত্বিক হ'ল জাৰ্মানীৰ মেক্স ৱেবাৰ। কৰ্তৃত্বৰ প্ৰকাৰ, আমোলাতন্ত্ৰৰ আদৰ্শ প্ৰকাৰ, সামাজিক শ্ৰেণী এটাৰ পৰিপূৰক ৰূপে সামাজিক প্ৰস্থিতি আৰু দলৰ ধাৰণা আদিৰ দৰে মৌলিক আৰু পূৰ্ব প্ৰচলিত ধাৰণাবোৰৰ বিশ্লেষণৰে তেওঁ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ ভেটি স্থাপন কৰিছিল। ৱেবাৰে

সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক উন্নয়নৰ শক্তি আৰু দিশ সম্পৰ্কে উৎকৃষ্ট ব্যাখ্যাৰ লগতে ঐতিহাসিক বস্তুবাদ বিষয়ক মাৰ্ক্সীয় দৰ্শনৰ এটা উদাৰবাদী সংশোধন আগবঢ়াইছিল। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নত ৱেবাৰৰ আন এক গুৰুত্বপূৰ্ণ অৱদান হ'ল ৰৈধতাৰ ধাৰণাৰ আলোচনা। ৰৈধতাই ব্যক্তি অথবা অনুষ্ঠান বিশেষক ক্ষমতা প্ৰয়োগৰ কৰ্তৃত্ব প্ৰদান কৰে আৰু এই কৰ্তৃত্ব বহুলভাৱে মানি লোৱা হয়। ৱেবাৰে মানৱীয় আচৰণ সন্দৰ্ভতো নিজৰ মত আগবঢ়াইছিল। তেওঁ কৈছিল যে কোনো কাৰ্যত জড়িত ব্যক্তিৰ উদ্দেশ্য (motive) আৰু অভিপ্ৰায় (intentions) বিবেচনা কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে। ৱেবাৰৰ চিন্তাধাৰাত ঐতিহাসিক বিশ্লেষণৰ অভাৱ বুলি সমালোচনা কৰা হয়। মাৰ্ক্স আৰু ৱেবাৰৰ পাচত আন বহুতো চিন্তাবিদে বিষয়টোলৈ নিজ নিজ অৱদান আগবঢ়াইছে। এই অৱদানবোৰক মৌলিক অথবা চিন্তা *উদ্ৰেককাৰী* বুলি ক'ব নোৱাৰি যদিও বিষয়টোৰ অধ্যয়নত এইবোৰো গুৰুত্ব আছে। এনে এগৰাকী বুদ্ধিজীৱি হ'ল মাক্সৰ সমসাময়িক ৰাল্টাৰ বাগেহ'ট্। তেওঁ সংস্কৃতি আৰু ব্যক্তিত্ব, ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠান আৰু আচৰণৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক পৰীক্ষা কৰিছিল। তেওঁ লগতে সাংবিধানিক তত্ত্ব আৰু অনুশীলনৰ মাজৰ প্ৰভেদ চিনাক্ত কৰি উলিয়াইছিল। তেওঁ দাবী কৰিছিল যে নথি-পত্ৰ আদিবোৰ হ'ল সংসদীয় পদ্ধতিৰ চৰকাৰৰ কাম-কাজৰ টীকা। ফৰাছী সমাজতাত্ত্বিক গেব্ৰিয়েল তার্ডেই টেলিগ্ৰাফ, টেলিফোণ, কিতাপ আৰু বাতৰিকাকতৰ ৰূপত আধুনিক সংযোগৰ প্ৰভাৱ অধ্যয়নত জোৰ দিছিল। এই উপাদানবোৰে ব্যক্তি আৰু সংবাদ মাধ্যমৰ মাজত সংযোগ স্থাপন কৰিছিল। ৰাজনৈতিক সমাজবিজ্ঞানক অধিক সম্প্ৰসাৰিত কৰাত আগভাগ লৈছিল ভিলফ্ৰেড পাৰেট' আৰু *গেটেল'* ম'স্কাৰ দৰে অভিজাত সমাজতাত্ত্বিকসকলে। পাৰেট'ৰ গ্ৰন্থ *The Mind and the Society* আৰু ম'স্কাৰ গ্ৰন্থ *The Ruling Class*-ত বিষয়টো বহলাই আলোচনা কৰা'হেছে। তেওঁলোকৰ দাবী অনুসৰি সমাজৰ অভিজাত শ্ৰেণীটোৱেই অৰ্থনৈতিক শক্তিবোৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব বুলি কোনো কথা নাই। কিন্তু সমাজত অভিজাত শ্ৰেণীটোৰ চলাচল নাইবা গতিবিধিৰ বাবেহে ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তন ঘটে। পৰৱৰ্তী সময়ৰ পণ্ডিতসকলে ৰাজনৈতিক দল আৰু দলবোৰৰ সংগঠনৰ অধ্যয়নত জোৰ দিছিল। অধ্যয়নবোৰৰ মূল বিষয় আছিল নিৰ্বাচন প্ৰক্ৰিয়া, ভোট দানৰ আচৰণ আৰু নিৰ্বচনী পৰিসংখ্যা। ১৯৩০ ৰ দশকত ৰাজনীতি বিজ্ঞানীসকলে ৰাজনীতিত ব্যক্তিত্বৰ ভূমিকা পৰীক্ষা কৰিছিল।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা সময়ৰ সোঁতত ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই কেনেধৰণে ক্ৰমবিকশিত হৈছিল সেয়া গম পোৱা গ'ল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ কোনে হেগেলৰ ৰৈষয়িক ব্যাখ্যাৰ সমালোচনা কৰিছিল?

.....

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ বিকাশত অহিহণা আগবঢ়োৱা দুগৰাকী পণ্ডিতৰ নাম লিখক।

.....

.....

১.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সামাজিক জীৱনত ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ বৃদ্ধি পোৱা কথাটোৱে সামাজিক বিশ্লেষকসকলৰ মাজত সাধাৰণতে অ-ৰাজনৈতিক বুলি বিবেচিত পৰিঘটনাবোৰৰ অধ্যয়নত ৰাজনৈতিক অনুমান প্ৰয়োগৰ প্ৰৱণতা বৃদ্ধি পাইছিল।
- ৰাজনীতিৰ সমাজতত্ত্বই সমাজতাত্ত্বিকসকলে মানৱ গোট, মানৱীয় আচৰণ আৰু অন্য সামাজিক অনুষ্ঠান সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰিবলৈ প্ৰয়োগ কৰা পদ্ধতিবোৰেৰে ৰাষ্ট্ৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ব হ'ল সমাজতত্ত্বৰ এটা শাখা। ই সমাজ আৰু ৰাজনীতিৰ মাজৰ আন্তঃক্ৰিয়া অধ্যয়ন কৰে।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বৰ লক্ষ্য হ'ল ৰাজনৈতিক ক্ষমতাবোৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আৰু শ্ৰেণী সংৰচনাৰ দৰে বিষয়বোৰ অধ্যয়ন তথা পৰীক্ষা কৰা। ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই বিষয়টোৰ এটা অধিক বিস্তৃত পৰিসৰ আৰু অধিক বাস্তৱিক, নিৰ্ভুল তথা তত্ত্ব সচেতন বিশ্লেষণ পন্থাৰ অন্বেষণ কৰি আছে।
- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্বই গৱেষণাৰ নতুন দিশ উন্মোচন কৰাৰ লগতে বিষয়বোৰ বিশ্লেষণ কৰা নতুন পদ্ধতিক লৈ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা চলাই আছে।

১.৮ অধিক জানিবলৈ

- Ashraf Ali and Sharma, L. N. 1983. *Political Sociology- A New Grammar of Politics*. Madras Universities Press (India).
- Ralhan, S. S. and Lambat, S. R. 2006. *Political Sociology*. New Delhi : Common Wealth Publishers.
- Rathod, P. B. 2005. *Fundamentals of Political Sociology*. Jaipur : ABD Publishers.
- Faulks, Keith. 1999. *Political Sociology* : *A Critical Analysis.* Ednburgh University Press.
- Biswask K, Dipti. 1978. *Political Sociology* : *An Introduction.* Calcutta : Firma KLM Private Ltd.
- Mukhopadhyay, A. K. 1997. *Political Sociology : An Introduction Analysis*. Calcutta : K. P. Bagchi and Company.

- Roy, Shefali. 2014 *Society and Politics in India* : *Understanding Political Sociology.* Delhi : PHI Learning Pvt. Ltd.
- Greer, S. And Orleans, P. 1964. *Political Sociology* in Faris, R. L. (ed) *Handbook of Modern Sociology.* Chicago : Rand Mcnally.

১.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

উত্তৰসমূহঃ

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ - ক্ষুদ্ৰ সংস্কাৰ

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ - ৰাজনৈতিক দৰ্শন

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ - কাৰ্ল মাৰ্ক্স

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ - মেক্স ৱেবাৰ আৰু গ্যেটেন' ম'স্কা।

১.১০ আৰ্হিপ্ৰশ্ন

(ক) চুটি প্ৰশ্ন- (১০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ অৰ্থ কি?

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ তাৎপৰ্য ব্যাখ্যা কৰক।

(খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন- (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ- ৰাজনৈতিক সমাজতত্ত্ৱৰ বিকাশ ব্যাখ্যা কৰক।

*****